

1. 1.

Tri talasa feminizma, istorijski i društveni kontekst

Ivana Milojević

U istorijskim pregledima feminističke misli, teorijske i praktične inicijative da se redefiniše pojam roda, od tradicionalnog patrijarhalnog (videti *Uvod*) ka alternativnom feminističkom, obično se dele na tzv. tri velika talasa feminizma. Naime, kroz istoriju su žene bile i subjekti znanja: u staroj Indiji autorke Veda, u antičkog grčkoj pesnikinje i filozofkinje, kao i kreatorke mitova i legendi u svim poznatim društvima. Kao vladarke, ratnice i naučnice pojedine žene su samim svojim postojanjem dovodile u pitanje patrijarhalni rodni poredak i odnose moći u velikom broju društava, tokom celokupne zabeležene ljudske istorije. Međutim, sve te inicijative se po pravilu smatraju 'protofeminističkim' zbog jednostavnog razloga što im je nedostajala masovnost. Učešće žena u javnom životu društvene zajednice bilo je pravilo a ne izuzetak u pre-patrijarhalnim društvima. Pojava patrijarhata, koja se po najčešćim ocenama u zapadnom društvu dogodila pre nekih pet hiljada godina, to je preokrenula i učešće žena u javnom životu zajednice je od tada marginalizovano. U tom kontekstu, prvi talas feminizma označava period prvog masovnog okupljanja žena koje su težile promenama u rod-nim odnosima moći. Upravo ta masovnost razlikuje prvi talas feminizma od prethodnih protofeminističkih inicijativa, a kontekst zapadnog patrijarhalnog uređenja tokom 18. i 19. veka razlikuje ovaj talas od prethodnog masovnog učestvovanja žena u javnom životu zajednice u tradicionalnim i pre-patrijarhalnim društvima.¹

Analogija talasa se najčešće koristi u svrhu razgraničenja: kako bi se novi istorijski period razdvojio od prethodnog i time ujedno distanciralo od ne-

1 Tekst pod nazivom *Tri talasa feminizma, istorijski i društveni kontekst* realizovan je u okviru projekta *Rodna ravnopravnost i kultura građanskog statusa: istorijska i teorijska utemeljenja u Srbiji* (47021) koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije u okviru programa Integriranih i interdisciplinarnih istraživanja za period 2011-2014. godine.

kih karakteristika prethodnog talasa koje se, u novom istorijskom kontekstu, sve više posmatraju 'zastarelim'. Termin se koristi i kako bi se pokret i teorij-ska aktivnost sistematizovali, kao i sa ciljem da se bolje razume povezanost između društveno-istorijskog konteksta i kretanja u kojem se pojedini talas javlja. Razgraničenje se odnosi i na tematsku različitost, odnosno na glavna pitanja i teme koje dominiraju prvim, drugim ili trećim talasom. Analogija talasa se takođe koristi kako bi se ukazalo na istorijsku povezanost ženskih i feminističkih pokreta, jer sva tri talasa izrastaju iz istog 'mora' (ili reke, ili okeana). Metafora mora kao podloga se u ovom slučaju odnosi na kontinuiranu aktivnost u vezi sa promenama rodnihi odnosa moći koja postoji čak i kada je more mirno, odnosno feministički pokret relativno nevidljiv. Sami talasi postaju vidljivi obično u vreme kada društvo prolazi kroz neke druge reformističke pokrete ili revolucije, odnosno obično izrastaju kada i inače dolazi do većih društvenih i političkih promena (Humm 2000: 705). Tada ženski i feministički pokreti postaju masovniji, glasniji i vidljiviji, a pojedini talas dostiže vrhunac. Analiza cikličnog kretanja, rasta i pada talasa, obično se vrši reaktivno pošto je, naravno, potrebno da prođe izvesno vreme kako bi se određene tendencije i kretanja jasnije uočili.

Autorstvo termina *drugi talas* pripisuje se Marši Vajnman Lir (Marsha Weinman Lear) koja je ovaj termin upotrebila za članak u Njujork Tajmsu 1968. godine (Kinser 2004: 129) da bi označila tadašnju pojačanu feminističku aktivnost u SAD, Velikoj Britaniji i zapadnoj Evropi. Astrid Henri (Astrid Henry) (2004: 58) citira Vajnmar Lir koja piše: „Ukratko, feminizam, za koji se moglo pretpostaviti da je mrtav, kao i poljsko pitanje, opet je predmet debate. Pristalice ga zovu *Drugim feminističkim talasom*, pošto je prvi opao posle slavne pobede osvajanja prava glasa a zatim konačno nestao u peščanom sprudu Zajedništva”. Dakle, očigledno je termin već bio korišćen kada ga je Vajnmar Lir u ovom članku upotrebila. U to vreme se onda, reaktivno, u kontekstu SAD i zapadnoevropskih zemalja, počeo upotrebljavati i termin *prvi talas*, kako bi označio prethodnu fazu feminizma, uglavnom usmerenu na dobijanje prava glasa, prava na obrazovanje i profesionalni rad. Iako je terminologija nastala u kontekstu zapadnog, odnosno, još specifičnije, američkog društva, trenutno se koristi i na globalnom nivou, kako bi označila ciklična kretanja i promene u okviru ženskih i feminističkih pokreta i u drugim društvima. Naravno, raznovrsnost ovih pokreta i društveno-istorijskih konteksta u kojima se javljaju, dovodi u pitanje uredno razgraničavanje tri talasa. Pa ipak, uobičajene klasifikacije prvi talas označavaju kao onaj koji nastaje pod uticajem Francuske revolucije iz 1789. godine i koji je trajao otprilike u periodu od sredine 19. veka pa do 1920-ih. Dva najuticajnija teksta koja se smatraju pretečom prvog talasa su *Deklaracija o pravima žene i građanke* Olimp de Guž (Olympe de Gouges) (1791) i *Odbrana prava žene* Meri Vulstonkraft (Mary Wollstonecraft) (1792) (videti poglavlje 2.1.). Za ovaj talas najkarakterističnija je borba za ljudska prava; inspirisan humaniz-

mom i liberalizmom, prvi talas zahteva da se proklamovana ljudska prava prošire kako bi bila garantovana ne samo muškarcima iz različitih društvenih slojeva već i ženama. Drugi talas je onaj koji se javlja tokom 60-ih godina, povezan je sa shvatanjem da ostvarena prava nisu istovremeno dovela i do potpune promene u rodnim odnosima moći a bio je inspirisan i kontrakulturnim previranjima i stvaranjem Nove leveice u zapadnim društvima u tom periodu. Cilj drugog talasa postaje ne samo podela moći u postojećem društvu već i njegova radikalna promena.

Pojava trećeg talasa feminizma počela je da dovodi ovu klasifikaciju u pitanje. Na primer, Australijska istoričarka Merilin Lejk (Marilyn Lake) (2000: 716) smatra da je u kontekstu Australije i Novog Zelanda bolje govoriti o četiri faze kontinuiranog feminističkog pokreta nego o tri talasa. Autorke iz nezapadnog konteksta obično razlikuju dva talasa (npr. Patricija Muhamed u kontekstu Kariba, Vivijen Rengil u kontekstu Centralne i Južne Amerike) dok neke autorke ne vide pojavu 'talasa' u sopstvenom društvenom kontekstu (npr. Mai Gousoub u kontekstu Bliskog Istoka, Polin Ogo Aveto u kontekstu Severne Afrike, Dženifer Lemon u kontekstu Južne Afrike, Renuka Šarma u kontekstu Južne Azije, Albina Pekzon Fernanrdez u kontekstu Jugoistočne Azije i Gloria Emeagvali u kontekstu Podsaharske Afrike) a neke takođe razlikuju tri talasa (npr. Kazuko Vatanabe piše o tri faze feminizma u Japanu) (Kramarae and Spender 2000). Zapravo, za kolonizovana društva mnogo je značajnija klasifikacija koja ženska prava i pokrete posmatra u kontekstu pre i posle kolonizacije. Slična je situacija i kada su u pitanju sadašnje i bivše socijalističke zemlje, gde je period pre i posle uvođenja socijalizma glavna demarkaciona linija koja označava radikalne promene u rodnim odnosima moći.

Dakle, analogija o tri talasa feminizma izrasla je iz konteksta zapadnog društva a onda odatle počela da se primenjuje, gde je to moguće, i globalno. Prilikom upotrebe, terminologija ponekad dobija drugo značenje. Na primer, termin *treći talas* pripisuje se dvadesetogodišnjoj Rebeki Voker (Rebecca Walker) koja je 1992. godine u časopisu *M'z* (Ms) objavila članak *Nastajanje trećeg talasa* kako bi razgraničila relativnost postmodernog feminizma i politički aktivizam nove generacije koja shvata da borba nije završena: „I zato pišem ovo kao molbu svim ženama, a pogotovo ženama moje generacije: neka vas ovaj događaj [izbor sudije u Vrhovni sud i pored toga što je seksualno uznemiravao koleginicu] podseti, kao što je podsetio mene, da je daleko od toga da je borba završena. Neke vas neuvažavanje ženskog iskustva dovede do besa. Pretvorite taj bes u političku moć. Nemojte da za njih glasate ako ne rade u našu korist. Nemojte se sa njima upuštati u seksualne odnose, nemojte sa njima jesti hleb, nemojte ih negovati sve dok ne stave kao prioritet našu slobodu da kontrolišemo svoja tela i svoj život. Ja nisam postmoderna feministkinja. Ja sam treći talas.” (Walker 1992: 41). Pa ipak, termin *treći talas* najčešće se koristi kako bi razgraničio teorijske

orijentacije i feminističke pokrete nastale upravo pod uticajem postmodernizma, za razliku od strukturalnog pristupa dominantnog u drugom talasu. Kasnija aktivnost same Rebeke Voker, inače ćerke poznate feministkinje i autorke Alis Voker (Alice Walker) i kumčeta aktivistkinje Glorije Stajnem (Gloria Steinem), kao i mnogih drugih devojaka iz njene generacije, sve više je počela da se odnosi na preispitivanje feminizma drugog talasa, feminizma njihovih majki. U tom smislu je karakterističan naslov knjige još jedne teoretičarke trećeg talasa Astrid Henri *Nisam sestra svoje majke: generacijski konflikt i feminizam trećeg talasa*, objavljene 2004. godine, gde ona naravno aludira na koncept globalnog sestrinstva koji je razvijen u okviru radikalnog feminizma tokom drugog talasa.

Sve ovo ukazuje da su feministička teorija i praksa izuzetno fleksibilne, da se prilagođavaju lokalnim i novonastalim uslovima i da je, kada su u pitanju inicijative u vezi sa rodnom odnosima moći, izuzetno bitno uzeti u obzir društveno-istorijski kontekst u vezi sa strategijama koje te inicijative predlažu. Prvi talas se u zapadnim društvima javlja u kontekstu potpune građanske obespravljenosti žena, koje tada nisu imale pravo na glas, političko učešće, nasleđivanje imovine, učestvovanje u profesionalnom životu, pa čak ni pravo na svoje sopstveno telo. Kretanja u ljudskoj misli, kao što su prosvetiteljstvo, humanizam i liberalizam, ekonomski faktori, kao što su urbanizacija i industrijalizacija, i politički faktori, kao što je demokratizacija, stvorili su uslove da žene iz elitnog i višeg srednjeg sloja masovnije krenu sa preispitivanjem tadašnjih odnosa moći i sopstvenog položaja u društvu. Iako ženske inicijative u to vreme nikako nisu bile monolitne, za vreme ovog talasa najdominantnija je bila orijentacija liberalnog feminizma (videti poglavlja 2.1. i 2.2.). Zbog toga se i prvi talas tematski vezuje za zahteve i rešenja koje je postavio liberalni feminizam, odnosno za shvatanje po kojem će postizanje pune građanske ravnopravnosti dovesti do sveukupne rodne ravnopravnosti. Liberalno feministička orijentacija se često naziva i *feminizmom sličnosti*, zbog vere u univerzalnu ljudsku racionalnost, bez obzira na klasnu ili rodnu pripadnost. Krajnji cilj je bilo uključivanje žena u bespolno i jedinstveno 'čovečanstvo'. Dekartovo razdvajanje uma i tela, i njegova maksima 'mislim, dakle postojim', omogućila je liberalnim feministkinjama da daju argument o univerzalnosti uma i razuma kod oba roda, bez obzira na telesne i seksualne različitosti. Rešenje rodne neravnopravnosti je stoga u zanemarivanju značaja koje telo ima i kultivisanju uma podjednako i kod muškog i kod ženskog roda, putem univerzalnog obrazovanja, prava na političko učešće, rad izvan privatne sfere domaćinstva i učestvovanje u javnom životu društvene zajednice. Glavni entitet od kojeg se očekivala mogućnost ovakve promene bila je država i vladajući organi koji su donosili političke odluke. Već tada dolazi do neslaganja u pojedinim tačkama koje se tiču privatne sfere, na primer, da li da podizanje dece i rad u kući i dalje bude samo na ženama ili da postane kolektivna odgovornost.

Neke od liberalnih feministkinja su bile inspirisane utopijskim inicijativama Roberta Ovena (Robert Owen) i Šarla Furijeja (Charles Fourier), neke su bile aktivne u abolicionističkim pokretima za ukidanje ropstva, a neke u socijalističkom pokretu. Prvi talas, takođe, uključuje feministkinje koje su bile aktivne u nacionalističkim pokretima, kao i u pacifizmu, sekularnim pokretima (npr. evangelističkim), feministkinje koje su želele da država igra značajniju ulogu u preregulisanju rodnih odnosa, kao i anarhistkinje, bele kolonistkinje, kao i feministkinje koje su zahtevale da se pravo glasa proširi i na 'obojene' žene. Još jedna izuzetno značajna podela bila je između aktivistkinja koje su želele podjednak tretman za oba roda i one koje su se zalagale za uvođenje zaštitnih mera kao što su dečji, majčinski ili porodični dodatak. Ono što je zajedničko za sve ove orijentacije je konsenzus za uvođenje sveukupnih građanskih prava za žene. Početkom 20. veka sve više društava počinje da uvažava ovaj zahtev, što je u tim društvima doprinelo da intenzitet talasa počne da jenjava. Feministički ciljevi su, navodno, bili ostvareni, pa taj pokret i diskurs više nije bio potreban. Slabljenju prvog talasa u zapadnim društvima doprinela su i neke druga kretanja, kao što su, na primer, bili Prvi svetski rat i ekonomska kriza i depresija 30-ih. Podela feministkinja na pacifistkinje i one koje su podržavale ratne napore svojih država značajno je oslabila međunarodni feministički pokret. Kraj rata je sa sobom doneo i politički konzervativizam, diskurse o problemu opadanja nacionalne populacije i stoga zahtevao da se žene ponovo potpuno posvete ulozi majke i domaćice. Sve to je na neki način označilo kraj prvog talasa feminizma. Međutim, pitanja koja su tada stavljena na dnevni red ni danas nisu u potpunosti razrešena. Liberalna feministička orijentacija, iako se kasnije javlja na desetine drugačijih feminističkih pristupa rodnom odnosima moći, i dan-danas je prisutna i relevantna. Gde god su ženska prava kao ljudska prava ugrožena, rešenja koja ova orijentacija predlaže su i cilj sama po sebi, i preduslov za neke radikalnije društvene promene.

Zahtev za postizanjem radikalne društvene promene se obično vezuje za drugi talas feminizma. Iako je prvi talas bio radikalan i po mnogim svojim zahtevima, a jaz koji je tada postojao između zahteva feministkinja prvog talasa i tadašnjeg postojećeg društva zaista dubok, dominantna liberalna struja je ipak prevashodno zahtevala uključivanje žena u postojeće institucije društva. Cilj prvog talasa je bilo rodno integrisano društvo, putem reforme. Uglavnom je vođen od strane žena koje su bile pripadnice klasne i rasne elite i koje su smatrale da je razlika među rodovima mala i da je moguće i poželjno različitim merama ovu razliku još više smanjiti (npr. kultivisanjem ženskog uma putem obrazovanja). Drugi talas se u zapadnim društvima javlja u drugačijem društveno-istorijskom kontekstu, kao odgovor na konzervativne 50-te a takođe i u kontekstu mnogih ostvarenih ciljeva prvog talasa, kao što je, na primer, bila demokratizacija i masovno obrazovanje žena. Konzervativne 50-te su od zapadnih žena zahtevale ponovno vraćanje

u privatnu sferu i učvršćivanje patrijarhalno stereotipnih rodnih odnosa koji su bili poljuljani za vreme Drugog svetskog rata. Posleratne godine su, pogotovo u SAD, bile karakteristične i po velikoj stopi rađanja, kao i do tada neviđenom ekonomskom rastu i trijumfu kapitalizma. Materijalno blagostanje i društveni konzervativizam su doprineli da se 60-ih godina pojave kontrakturni pokreti, kao što su bili pokret za građanska prava crnačke manjine, mirovni i studentski pokreti. Mnoge aktivistkinje koje su u tim pokretima učestvovala, posle izvesnog vremena su postale nezadovoljne time što su se u njima često reprodukovali postojeći rodni odnosi moći, kao i što su njihovi zahtevi za promenom istih, obično bili ignorisani ili čak otvoreno nipodaštavani.

Za razliku od drugih pokreta u okviru Nove leveice, u kojima je promena rodnih odnosa bila sekundarna u poređenju sa 'bitnijim pitanjima', feministički pokret izrasta iz uverenja da su sve vrste neravnopravnih odnosa moći podjednako problematične i da se na njih mora simultano odgovarati. Uskoro počinju i da dominiraju argumenti po kojima je zapravo ženska neravnopravnost ta koja je primarna i iz koje proističu sve druge. Feministički pokret drugog talasa zato postaje 'žensko centričan'. Za razliku od prvog talasa koji je tematski bio vezan za humanizam i liberalizam i za teorijsku podlogu uzimao univerzalnost razuma/mislećeg subjekta, drugi talas počinje da otvoreno prihvata i slavi žensku različitost. Za razliku od patrijarhalnog diskursa, koji je žensku različitost posmatrao kao manje vrednu, što su i neke feminističke teoretičarke prihvatile (npr. putem insistiranja da se žene 'podignu na nivo racionalnog subjekta'), dominantna radikalna orijentacija za vreme drugog talasa žensku različitost vidi kao podjednako ili čak i više vrednu. Slave se ženska iskustva i tzv. ženske karakteristike, prioriteti i kvaliteti, kao što su, na primer, altruizam, saosećanje, briga o drugima, želja za kvalitetnim i nehijerarhijskim međuljudskim odnosima i slično. Slavi se i ženska moć i snaga, putem glorifikovanja snažnih i moćnih žena iz istorije i/ili putem redefinisanja šta moć i snaga znače kada se preispitaju iz ženskog iskustva i perspektive.

Tematska različitost drugog talasa u odnosu na prvi, odlikuje se u prelasku sa *de jure* na *de facto* prava, i sa zvanične politike na patrijarhalnu ideologiju. Teme koje dominiraju su analiza skrivene neravnopravnosti, seksualna i reproduktivna prava, seksualno uznemiravanje, nasilje nad ženama, kolektivna briga o deci, ženska (ne)zaposlenost, kao i jednaka plata za jednak rad. Za razliku od liberalnog feminizma koji telo negira, radikalni feminizam telo stavlja u centar. Preispituju se lični život i odnosi sa drugim ljudima, seksualnost, porodično nasilje i nasilje nad ženama, pravo na abortus i kontracepciju. Seksualna podela rada, i u javnoj i u privatnoj sferi, takođe se dovodi u pitanje a od posebnog interesa su kulturološki, psihološki, mitološki, ideološki i društveni faktori, za koje se smatra da doprinose stvaranju rodne neravnopravnosti. Tekst koji se navodi kao onaj koji ozna-

čava početak drugog talasa je *Mistika ženstvenosti* (1963) Beti Fridan (Betty Friedan) a knjiga koja mu prethodi i koja povezuje i razgraničava prvi i drugi talas *Drugi pol* (1949) Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir) (videti poglavlje 2.3.). Na samom početku drugog talasa izuzetno su bili popularni i sledeći tekstovi objavljeni u Velikoj Britaniji: *Ženski evnuh* (1970) Džermajn Grir (Germaine Greer) i *Svest žene, svet muškarca* (1973) Šejle Roubotam (Sheila Rowbotham). Trajna zaostavština drugog talasa je i shvatanje da su lični problemi i teškoće najčešće prouzrokovani društvenim a ne individualnim faktorima, da je društvo delimično odgovorno za nasilje koje se dešava u tzv. privatnoj sferi, kao i da su tzv. individualni problemi zapravo ne pojedinačna već kolektivna iskustva mnogih. Zbog toga je i slogan *lično je političko* dobio na izuzetnom značaju, što je ujedno i onemogućilo marginalizovanje mnogih problema rodničkih odnosa, kao onih koji su tiču privatnog života. Dok se prvi talas obraćao prevashodno državi, za drugi talas glavni entitet od kojeg se očekivalo omogućavanje promene rodničkih odnosa moći bila je kolektivna svest društva. Zbog toga su glavne strategije promene bile usmerene na tzv. podizanje svesti (inače, termin koji se pripisuje Ketij Sarachild (Kathie Sarachild), članici grupe *Crvene čarape*, formirane u Njujorku 1969), putem formalnih i neformalnih obrazovnih kanala. Još jedno od trajnih zaostavština drugog talasa je i reforma obrazovanja i uvođenje ženskih a potom i rodničkih studija.

Jenjavanje drugog talasa u SAD i zapadnoj Evropi dovodi se u vezu sa nekim unutrašnjim kontradiktornostima u okviru samog feminizma (npr. ambivalentan odnos prema seksualnosti, zanemarivanje iskustava i prioriteta žena iz manjinskih društvenih grupa), zatim sa nekim teorijskim kretanjima generalno (kao što su, na primer, jačanje postmoderne, poststrukturalne i kolonijalne teorije) i, na kraju, određenim društvenim promenama (kao što su, na primer, društveni konzervativizam u zapadnom društvu 80-ih i 90-ih, zatim globalizacija i značaj rasta uticaja novih tehnologija). Esencijalistički i univerzalistički pristup dominantan u okviru drugog talasa prema tome šta konstituše 'ženska' iskustva i prioritete, kao i insistiranje na određenim (feminističkim) 'istinama' sve više se problematizuje. Osamdesetih godina počinju da se sve više upotrebljavaju termini kao što su npr. *pro-sex feminizam*, *post-feminizam* i *treći talas*. Iako ni jedan od ta tri termina nije univerzalno prihvaćen, i sva tri se kritikuju, termin *treći talas* danas dobija na sve većem značaju. Najproblematičnijim se smatra termin *postfeminizam*, pošto on implicira da je feminizam završen, nepotreban i prevaziđen. Analizirajući poreklo i upotrebu ovog termina Suzan Faludi (Susan Faludi) (2000: 1647) piše:

„Moguće je da je feminizam jedini pokret za ljudska prava koji se periodično slavi zbog navodnog samoubistva. Još nismo čuli za post-ekologiju ili post-crnački pokret za ljudska prava. Ali zato u moderno doba, svaki put kada žene naprave korak ili dva ka postizanju društvene i ekonomske

ravnopravnosti, mediji brzo izjave da je feminizam mrtav. Pre nego što su ciljevi pokreta postignuti, umrlica je već izdata – i žene su same optužene da su bile dželati svog sopstvenog pokreta... Postfeminizam nudi ženama Faustov pakt: obećanje ‘moćne’ seksualne privlačnosti i ‘izbora’ koje možeš da kupiš kreditnom karticom u zamenu za istinsku moć i samoopredeljenje svih žena.”

Termin *postfeminizam* se prvi put javio već 1919. ali je u širu upotrebu ušao za vreme konzervativnih 80-ih. Suzan Faludi smatra da je upotreba ovog termina kontinuirano propagirana od strane medija i da je povezana sa potrošačkom kulturom i slavljenjem lične narcisoidnosti. Mediji serviraju priču da žene sada mogu biti postfeministkinje pošto su već ‘oslobođene’, mogu sebe pretvoriti u seksualni objekat bez stvarnog gubljenja moći. Štaviše, reklamiranjem sopstvenog tela mogu zapravo dobiti moć, iako je to u skladu sa patrijarhatom koji ženski uticaj i moć redukuje i povezuje isključivo sa njihovom seksualnošću. Slične argumente navodi i autorka Erijel Levi (Ariel Levy) (2005) koja inače smatra i da je drugi talas ‘pao’ najviše na pitanju seksualnosti, odnosno da kontradikcija između seksualne revolucije i ženskog pokreta 60-ih nikada nije na pravi način rešena. To je po njoj doprinelo i do stvaranja tzv. vulgarne i razvratničke kulture (*raunch culture*) krajem 20. i početkom 21. veka koju i Faludi kritikuje.

U svakom slučaju, period trećeg talasa feminizma je karakterističan i po tome što seksualna objektivizacija tela ponovo postaje predmet vrućih rasprava, s tim što mnoge proponentkinje tzv. seks pozitivnog feminizma počinju da kritikuju ne seksualnu objektivizaciju tela od strane patrijarhata već puritanski karakter feminizma drugog talasa. Čuju se i argumenti, uglavnom od strane mladih devojaka i žena, da sopstveno seksualno objektivizovanje u cilju povećavanja lične moći nije kontradiktorno sa ciljevima feminizma već, štaviše, logično produženje feminističkih zahteva. Nove generacije, u koje spada već pomenuta Rebeka Voker, izražavaju neslaganje sa mnogim zaključcima i strategijama drugog talasa, recimo, kada su u pitanju teme kao što su profesionalni uspeh, značaj materinstva, telo, seksualnost i pornografija. Voker, na primer, tvrdi kako je feminizam dominantan tokom drugog talasa zamenio jednodimenzionalnu sliku žene majke i domaćice drugom, ali takođe jednodimenzionalnom slikom profesionalno uspešne žene. Tematski, pored seksualnosti, i ravnoteže između profesionalne karijere i roditeljstva, treći talas sve više počinje da se bavi temama kao što su rasni i klasni odnosi, a zatim i uloga medija, novih tehnologija i popularne kulture. Promene u zapadnom društvu, uopštene i one u vezi sa rodnom odnosima moći koje nastaju pod uticajem globalizacije, novih tehnologija, ekološke krize, demografskih, političkih i kognitivnih promena, stavljaju novu problematiku na dnevni red na koju treći talas trenutno pokušava da odgovori.

Izuzetno eklektičan, treći talas feminizma se ponekad definiše vrlo široko kao feministička teorija i praksa, nastala od strane generacija rođenih od kraja 60-ih pa nadalje jer uključuje međusobno vrlo različite 'post-radikalne' feminizme kao što su postmoderni, multikulturni, globalni, ekološki i kibernetički feminizam. Trenutno se vode polemike o karakteristikama trećeg talasa, pa čak i o tome da li on uopšte postoji, što je i za očekivati s obzirom da je ovaj talas još uvek relativno nov i još uvek u nastajanju. Ocene o njegovom uspehu ili neuspehu, manifestacijama samog pokreta i teorijskim orijentacijama u njemu uključujući i to kako će ovaj talas konačno konceptualizovati pojam roda, tek predstoje i mogu se realno očekivati tek za nekih par decenija.

Na kraju, bitno je ponoviti i to da, iako nijedan od tri talasa feminizma nije monolitan, ipak je moguće uočiti neke obrasce, kao i dominantnu teorijsku orijentaciju, tematske, ideološke i političke prioritete u okviru svakog talasa. Tri talasa se ne javljaju u istom istorijskom periodu i nisu univerzalni za sva društva, dakle, ova analogija je najrelevantnija za zapadno društvo, a pogotovo za SAD i Britaniju. Analogija talasa je ipak značajna na globalnom nivou zbog toga što se ne odnosi samo na istorijski period već i na određeni pristup u teorijskom razmatranju rodnihi odnosa. Iako je u mnogim ne-zapadnim društvima podela na tri talasa nerelevantna kada je u pitanju istorijska periodizacija, većina teoretičarki iz ne-zapadnih društava koristi termine *prvi* i *drugi talas* kako bi razgraničile reformističke i radikalne strategije, odnosno orijentaciju i kontekst koji su slični liberalnom feminizmu (postizanje osnovnih ljudskih prava) od onih koji su sličniji radikalnom feminizmu (i obično povezani sa antikolonijalizmom i nacionalnooslobodilačkim pokretima). Termini kao što su *post-feminizam* ili *pro-seks feminizam* gotovo su potpuno irelevantni u kontekstu ne-zapadnih društava, dok se termin *treći talas* takođe ne upotrebljava za teoretičarke rodnihi odnosa u tom kontekstu. Teme u društveno-istorijskom kontekstu Trećeg sveta gotovo su po pravilu vezane za rodne odnose i siromaštvo, društveni razvoj, kolonizaciju i njene posledice, fundamentalizam i diktaturu, ukratko, teme se uglavnom odnose na ekonomsku i političku pravdu u kontekstu globalnog društva. U zavisnosti od konkretnog društva, teme koje dominiraju se razlikuju, na primer, dok je pitanje prisilnog genitalnog sakaćenja izuzetno bitno za Egipat, Sudan, Etiopiju ili Mali, pitanje selektivnog abortusa, odnosno femicida, bitno je za Indiju, a podsticanje rodne neravnopravnosti putem šarijatskog zakona – za neke muslimanske zemlje. Pa ipak, iako se termin *treći talas* ne upotrebljava kada su u pitanju pojedine teoretičarke i ženski/feministički pokreti u nezapadnim društvima ovaj termin se koristi u kontekstu doprinosa tih autorki globalnom feminizmu. U svakom slučaju, s obzirom na to da je konkretna manifestacija ženskih i feminističkih pokreta i teorijskih orijentacija uvek povezana sa konkretnim istorijskim i društvenim kontekstom u kojem se javljaju, sasvim sigurno možemo očeki-

vati da će se nastaviti fleksibilnost, dinamičnost i prilagođavanje novonastalim uslovima koje je i do sada karakterisalo ove pokrete i orijentacije. Kao preduslov daljeg razvoja konkretnih pokreta i orijentacija bitno je poznavati dosadašnji rad, ono što su ovi pokreti dosada iskristalisali kao zajedničko uporište (npr. feminističku epistemologiju i metodologiju, koja se razmatra u sledećeg poglavlju). I naravno, bitno je poznavati dosadašnju istoriju u sopstvenom lokalnom i istorijskom kontekstu, kako bi se na najbolji mogući način moglo odgovoriti na konkretne probleme i pitanja vezana za rodne odnose moći u sopstvenom društvu.

Bibliografija i proširena literatura

Na srpskom i srodnim jezicima

Genero, časopis za feminističku teoriju (2002). Beograd: Centar za ženske studije.

Jarić, Vesna i Radović, Nadežda (2010). *Rečnik rodne ravnopravnosti*. Beograd: Heinrich Böll Stiftung – Regionalna kancelarija za Jugoistočnu Evropu. [http://www.boell.rs/downloads/Recnik_Rodne_Ravnopravnosti.pdf]

Mršević, Zorica (1999). *Rečnik osnovnih feminističkih pojmova*. Beograd: IP Željko Albulj.

Rowbotham, Sheila (1983). *Svest žene, svet muškarca*. Beograd: Radionica SIC.

Treća: časopis centra za ženske studije (1998). Zagreb: Centar za ženske studije.

Zaharijević, Adriana (ur.) (2008). *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene 21. veka?* Beograd: Centar za ženske studije, Žene u crnom, Rekonstrukcija Ženski fond. [http://www.boell.rs/downloads/Feminizam_2_Gesamt_v3.pdf]

Zaharijević, Adriana (2010). *Postajanje ženom*. Beograd: Rekonstrukcija ženski fond.

Ženske studije: časopis za feminističku teoriju (1995–2002). Beograd: Centar za ženske studije.

Na ostalim jezicima

Beauvoir, Simone de (1949). *Le deuxième sexe*. Paris: Gallimard.

Code, Lorraine (2000). *Encyclopedia of Feminist Theories*. London: Routledge.

- Colebrook, Claire (2004). *Gender*. New York: Palgrave Macmillan.
- Faludi, Susan (2000). Postfeminism. In: C. Kramarae and D. Spender (eds.), *Routledge International Encyclopedia of Women: Global Women's Issues and Knowledge* (1646-1648). Routledge: London.
- Friedan, Betty (1963). *The Feminine Mystique*. New York: W.W. Norton and Co.
- Greenspan, Karen (1994). *The Timetables of Women's History: A Chronology of the Most Important People and Events in Women's History*. New York: Simon and Schuster.
- Greer, Germaine (1970). *The Female Eunuch*. London: Paladin.
- Henry, Astrid (2004). *Not my Mother's Sister: Generational Conflict and Third Wave Feminism*. Bloomington: Indiana University Press.
- Humm, Maggie (2000). Feminism: Overview. In: C. Kramarae and D. Spender (eds.), *Routledge International Encyclopedia of Women: Global Women's Issues and Knowledge* (705-708). London: Routledge.
- Kinser, Amber (2004). Negotiating Spaces For/Through Third-Wave Feminism. *NWSA Journal*, 16 (3): 124-154.
- Kramarae, Cheris and Spender, Dale (eds.) (2000). *Routledge International Encyclopedia of Women: Global Women's Issues and Knowledge*. London: Routledge.
- Lake, Marilyn (2000). Feminism: Australia and New Zealand. In: C. Kramarae and D. Spender (eds.), *Routledge International Encyclopedia of Women: Global Women's Issues and Knowledge* (716-720). London: Routledge.
- Levy, Ariel (2005). *Female Chauvinist Pigs: Women and the Rise of Raunch Culture*. New York: Free Press.
- Phoca, Sophia and Wright, Rebecca (1999). *Introducing Postfeminism*. Cambridge: Icon Books.
- Pilcher, Jane and Whelehan, Imelda (2004). *50 Key Concepts in Gender Studies*. London: SAGE Publications.
- Rowbotham, Sheila (1973). *Woman's Consciousness, Man's World*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Walker, Rebecca (1992). Becoming the Third Wave. *Ms* (January/February): 39-41.
- Walters, Margaret (2005). *Feminism: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

1. 2.

Feministička epistemologija i metodologija

Ivana Milojević

Epistemologija je oblast filozofije koja se bavi poreklom, izvesnošću i do-metom saznanja. Osnovno pitanje koje epistemologija postavlja je: Kako znamo ono što znamo? Povezana sa tim centralnim pitanjem su i ostala: Kako znamo da je neka tvrdnja istinita? Šta se može smatrati verodostojnim dokazom kako bi neka tvrdnja bila potkrepljena? Koliko je ono što znamo objektivno a koliko subjektivno? Ko su autori i subjekti znanja i kako dolazi do prihvatanja znanstvenog kanona? Da li je znanje verodostojnije ako je zasnovano na iskustvu, čulnoj percepciji, logici i razumu, intuiciji i oseća-njima, kritici, dogmatizmu i veri, ili skepticizmu? Da li je znanje uopšte moguće?¹

Tokom dve i po hiljade duge tradicije u okviru filozofije zapadne civiliza-cije različiti filozofi su na prethodna pitanja odgovarali na različite načine i takođe su se u svom pristupu fokusirali na specifične probleme i pitanja. Ta njihova razmišljanja su se iskristalizovala kao određene orijentacije i škole misli, kao što su, na primer, empirizam, senzualizam, realizam, racionali-zam, kriticizam, intuicionizam, subjektivizam, voluntarizam, misticizam, dogmatizam, skepticizam, fenomenologija, pozitivizam, idealizam, dija-lektički materijalizam, pragmatizam, egzistencijalizam, postmodernizam i mnoge druge. Feministička epistemologija se sa jedne strane javlja kao opozicija u odnosu na neke od tih tradicija a takođe istovremeno i kao na-slednica drugih.

Konkretno, feministička epistemologija kao posebna filozofska oblast nastaje 80-ih godina 20. veka, pod uticajem drugog talasa feminizma i za-hteva za otkrivanjem 'ženskocentričnog' pogleda na svet. Prva faza razvi-

1 Tekst *Feministička epistemologija i metodologija* realizovan je u okviru projekta *Rodna ravnopravnost i kultura građanskog statusa: istorijska i teorijska utemeljenja u Srbiji* (47021) koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije u okviru programa Integriranih i interdisciplinarnih istraživanja za period 2011-2014. godine.

janja feminističke epistemologije je najviše bila karakteristična po kritici nekih dominantnih epistemoloških tvrdnji u to vreme, na primer, da postoji 'objektivna' stvarnost koja postoji nezavisno od nas samih, koja se može otkriti racionalno-empirijski, pod uslovom da se primeni adekvatna, naučna metodologija. Autorke kao što su Sandra Harding (1983, 1986, 1991, 1998), Rut Blejer (Ruth Bleier) (1984, 1986), Dona Haravej (Donna Haraway) (1988, 1989, 1991), Evelin Foks Keller (Evelyn Fox Keller) (1984, 1992), Lin Nelson (Lynn Nelson) (1996), Helen Longino (1990), Rouz Hilari (Rose Hilary) (1994), Londa Šibinger (Londa Schiebinger) (1989, 1993), Nensi Tuana (Nancy Tuana) (1989, 1993) i druge dovode u pitanje vrednosnu neutralnost nauke, kao i njen navodno rodno neutralan karakter. Boni Spenier (Bonnie Spanier) (1995), na primer, navodi slučaj iz biologije gde su rodno neutralne bakterije opisane putem rodni terminata, tako da je 'dominantnoj' grupi pripisan muški rod a slabijoj, nad kojom se dominira, ženski. Drugi primer, navodno, 'objektivne' i 'rodno neutralne' nauke predstavlja preveliki naglasak koji su Čarls Darvin i neki njegovi sledbenici dali nasilnom karakteru 'prirodne selekcije' u okviru teorije evolucije, zanemarujući ulogu brige i nege kako bi se vrsta održala i razvila, ulogu koju su kod ljudske vrste tradicionalno i prevashodno obavljale pripadnice ženskog roda. U društvenim naukama rodne predrasude su još očiglednije: na primer, šta se računa kao produktivni a šta kao neproduktivni rad u ekonomiji (neplaćeni rad žena u domaćinstvu se u okviru ove discipline često definiše neproduktivnim jer ne postoji monetarna razmena) ili šta je bitno da se zabeleži kao zvanična istorija (npr. ratovi, vladavine i političke promene; dakle, oblasti javne sfere u kojoj je tradicionalno bio zastupljen gotovo isključivo muški rod). Kao što ekonomisti sve do nedavno nisu imali metode da mere ekonomsku vrednost rada u kući (niti su smatrali da je to pitanje uopšte bitno), tako i mnoga klasična ispitivanja u okviru antropologije nisu obraćala pažnju na aktivnosti kojima su se bavile žene. Pretpostavka je bila da su muškarci ti koji evoluiraju kroz istoriju, razvijajući nove veštine koje onda utiču na biologiju, a da su žene oduvek postojale 'vanvremenski', radeći jednu jedinu i istu stvar kroz celokupnu ljudsku istoriju (rađanje i podizanje dece). Kako ta aktivnost u kontekstu patrijarhalnog društva nije imala prioritet, niti se smatralo da se ona značajno razlikuje kroz istorijske periode i različita društva, sve do pojave feminizma gotovo i da nije adekvatno istraživana. Slična situacija je bila karakteristična i za ostale društvene nauke. U psihologiji, na primer, istraživanja u kojima nije bilo statističke različitosti između muškog i ženskog roda su bila ili zanemarena ili nisu ni objavljivana (Reinharz 2000: 1862), a ona u kojima su te različitosti bile značajne najviše su citirana, čime se rodna različitost preuveličavala. I na kraju, u oblasti sociologije, 'reprezentativni' uzorak za kvantitativnu analizu je najčešće u potpunosti isključivao osobe ženskog roda. Na primer, kada su analizirani društveni slojevi, značajnim su se smatrali jedino ekonomska moć i različitosti koje su postojale među muškarcima.

Prethodno navedene feminističke teoretičarke, koje su se bavile pitanjem nauke, naglasile su da adekvatan pristup nauci nije onaj koji tvrdi da je nauka vrednosno neutralna, zbog toga što su vrednosti uvek prisutne kada su u pitanju istraživanja i teorijske konstrukcije. Umesto toga one tvrde da je adekvatan naučni pristup onaj u kojem se kritički preispituju ne samo rezultati istraživanja već i vrednosti i epistemološke pretpostavke koje mu prethode i koje ga prate. Na osnovu ovoga se vidi da je većina feminističkih teoretičarki bila više pod uticajem društveno-konstruktivističke i relativističke epistemološke misli čiji je argument da ne postoji neka konačna i krajnja 'mera istine', pogotovo kada su u pitanju društvene nauke (kao i rodni odnosi moći). Njihova kritika se usmerila i na krutu binarnu podelu između uma i tela, razuma i emocija, objektivnog i subjektivnog, stvarnosti i iluzije/percepcije, koja je karakterisala racionalno/empirijsku pozitivističku struju. Pogotovo su kritikovale hijerarhijski i rodni karakter ove podele, gde su se um, razum, objektivno i stvarnost istovremeno više vrednovali i pripisivali muškom rodu. Rene Dekart nije napisao 'osećam, ili volim, dakle postojim', komentarisala je teoretičarka Džojls Makarl Nilsen (Joyce McCarl Nielsen 1990). Njegova izjava *cogito ergo sum*, sažeto oslikava filozofiju racionalizma putem koje se čovek definiše time što misli, on je, dakle, pre svega misaono biće. A u kolikoj meri se ova tvrdnja odnosi na ženski rod? Ovo pitanje nisu prvo postavile feminističke teoretičarke, već generalno poznati filozofi, teolozi, psiholozi i naučnici. U *Uvodu* su navedena dva citata, izjave Hegela i Darvina, koji jasno ukazuju na to da je dominantno shvatanje o ženskom rodu pre pojave feminizma delegiralo razum prevashodno muškom rodu. Stav o umnoj inferiornosti žena vidljiv je i kod Gistava Le Bona:

„Među najrazvijenijim rasama... postoji veliki broj žena čiji je mozak po veličini bliži mozgu gorile nego u potpunosti razvijenom muškom mozgu. Ova inferiornost je toliko očigledna da je ne treba staviti pod znak pitanja ni za trenutak; jedino što je vredno razmatranja je koliki je stepen ove razlike... Bez sumnje postoje neke znamenite žene... ali su one izuzetak kao što je i rođenje neke nakaze, na primer, gorile sa dve glave; stoga, slobodno ih možemo u potpunosti zanemariti.”

Takođe i kod Šopenhauera:

„Dovoljno je samo pogledati način na koji je žena formirana, pa da se vidi da ona ne treba da preduzima veliki napor, ni telesni, ni umni... Slabost ženskog razuma se vidi i po tome što žene imaju više samilosti prema nesrećnicima i bednicima, i što se prema njima odnose pažljivije i pokazuju više interesa za njihove teškoće; to ukazuje i na razloge zbog kojih su inferiorne u odnosu na muškarce kada su u pitanju pravda, čestitost i savesnost. Uzrok svemu tome je njihova moć prosuđivanja, koja je slaba, pa i trenutne okolnosti imaju veću moć nad njima. Konkretni stvari, koje se nalaze direktno pred njihovim očima imaju veliku moć nad njima, pa žene retko kada mogu da prevladaju te trenutne situacije putem apstraktne misli, putem čvrstih pravila ponašanja, jakih odluka, ili, generalno, putem uvažavanja prošlosti i budućnosti...”

‘Objektivnost’, ‘verodostojnost’, ‘univerzalnost’, ‘očiglednost’ i ‘istinitost’ ovakvih tvrdnji se, sve do skoro, nisu uopšte dovodili u pitanje. Mnoge od tih ideja cirkulišu i danas, i direktno su povezane sa jačinom patrijarhalnog kognitivnog okvira u društvu, zajednici ili kod neke konkretne osobe. Feminističke teoretičarke, sa druge strane, prvo su dovele u pitanje ovakve tvrdnje, smatrajući ih klasičnim primerima subjektivnih stavova, ili, štaviše, predrasuda, zasnovanih na određenim rodnim odnosima moći. Kasnije su postavile i druga pitanja: Ako je sve što su muškarci dosad napisali ne samo o ženama već i o celokupnoj stvarnosti ‘sumnjivo’, odnosno rodno subjektivno, kako bi znanje izgledalo ako bi njega stvarale pripadnice ženskog roda? Da li je uopšte moguće doći do ‘autentičnog ženskog znanja’ u okviru patrijarhata? Ako jeste, kako i gde? Kasnija centralna pitanja bila su sledeća: Kako uključiti razlike koje postoje među pripadnicama ženskog roda (na osnovu klase, rase, nacionalne pripadnosti, religije, seksualne orijentacije itd.) a da se istovremeno zadrži ženskorodna perspektiva ove društvene grupe? Kako bi izgledalo znanje koje je rodno holističko i integrisano, gde su uključene raznovrsne rodne perspektive? Da li je takvo znanje uopšte moguće?

Ukratko, osnovno pitanje koje postavlja feministička epistemologija je sledeće: Da li je rod mislioca ili misliteljke epistemološki značajan? Analiza prethodne rečenice već navodi na to da jeste: mislilac je termin koji se konvencionalno upotrebljava; termin *misliteljka* gotovo nikad. Ovo je onda povezano i sa sledećim pitanjima: Da li to znači i da ljudski um poseduje rod? Ili je ljudski um ‘rodno neutralan’, sticajem okolnosti smešten u ženskom, odnosno muškom telu? I u jednom i u drugom slučaju, da li naš rod utiče na to kako vidimo, razumemo i interpretiramo stvarnost? Ako da, u koliko meri? I na kraju, da li su ovakva pitanja uopšte bitna?

Iako među feminističkim teoretičarkama postoje velike razlike (videti Deo II) među njima takođe postoji konsenzus da su epistemološka pitanja roda, rodnog identiteta i rodni odnosa moći bitna. To je ujedno i ono što spaja različite teorijske pristupe i orijentacije i čini feminističku epistemologiju specifičnom u odnosu na neke druge epistemološke pristupe i škole misli. Feministička epistemologija je trenutno ipak relativno labav pristup epistemologiji a ne određena vrlo jasno i kruto uspostavljena škola misli, komentariše Merijen Dženak (Marianne Janack) (2004). Nju pre svega karakteriše raznovrsnost, koja s jedne strane odražava raznovrsnost epistemologije uopšte, a sa druge raznovrsnost koja postoji u okviru rodni studija, ženskih studija i u okviru feminističke teorije. Ostale osnovne karakteristike feminističke epistemologije Dženak sumira na sledeći način:

„Ono što je zajedničko za raznovrsne feminističke epistemološke pristupe jeste naglasak na epistemološkoj prisutnosti roda u okviru sveukupnog saznanja, kao i upotreba pojma roda kao analitičke kategorije prilikom diskusije, kritičizma i rekonstrukcije epistemoloških praksi, normi i ideala. Feminističku epistemologiju nije lako i jednostavno okarakterisati, pa ipak, feministički pristupi epistemologiji

imaju zajedničko to da je kod njih prisutan naglasak na znanju koje je specifično i konkretno, za razliku od apstraktnog i univerzalnog. Bitno je razumeti da mislioci i misliteljke učestvuju u društvenim interakcijama koje su generalno hijerarhijske, kao i istorijski i kulturno specifične. Konačno, feminističke epistemologije podrazumevaju da je način na koji društvo konstruiše određenog subjekta znanja značajno kada su u pitanju epistemološka pitanja i problemi, kao što su, na primer, pitanja dokaza, pravljanja tvrdnji i konstrukcija teorije, a takođe i razumevanje termina *objektivnost*, *racionalnost* i *znanje* (Ibid.).”

U okviru feminističke epistemologije postoji i saglasnost da je značajno da li neki termini postoje i upotrebljavaju se, ili ne (termin *misliteljka*, npr.). Ono što nema ime, i ne postoji, odnosno bar ne postoji kognitivno, u našem umu i tokom procesa razmišljanja. Dakle, ako ne postoji u našem umu i u okviru našeg razmišljanja, da li je uopšte značajno što fenomen postoji ‘objektivno’, tj. izvan nas samih? Ne toliko, odgovaraju feminističke teoretičarke pod uticajem postmoderne teorije; ono što ima prvenstveni značaj, vezano je za konkretna iskustva ljudi, odnosno (u okviru feminizma) prvenstveno je vezano za konkretna iskustva žena. Epistemologija je ključno, možda i osnovno pitanje u okviru feminizma, tvrde Liz Stenli (Liz Stanley) i Su Vajz (Sue Wise) (1993: 189). Epistemološka pitanja su centralna za feminističku teoriju zato što je feministička misao usmerena ka stvaranju informisane analize o društveno-političkim sistemima opresije i marginalizacije i zato što je angažovana u okviru emancipatorskog projekta, dodaje Loren Koud (Lorraine Code) (2000: 170). Feminističke teoretičarke moraju da budu upoznate sa iskustvima žena i okolnostima u kojima se one nalaze, i to ne površno, već u kontekstu društvenostrukturalne posledice tih iskustava i okolnosti (Ibid.). Teoretičarke moraju da objasne i odsustvo žena kao subjekta znanja u onome što se prihvata kao dominantno i javno, gde žene i dalje imaju minimalnu epistemolšku moć i autoritet (Ibid.). Dakle, upravo kada je u pitanju konstrukcija feminističke epistemologije, kao specifične i različite u odnosu na neke druge epistemološke struje i orijentacije, feminizam može najbolje da dà dugotrajni izazov ne-feminističkim kognitivnim okvirima i načinima na koje se dolazi do saznanja.

Šta onda čini feminističku epistemologiju i koje su njene osnovne odlike? Pored već navedenih, stavovi i shvatanja koja konstituišu feminističku epistemologiju jesu sledeći:

1. Ukoliko su subjekti znanja isključivo muškog roda, tj. ukoliko su subjekti znanja ženskog roda direktno ili indirektno isključeni iz procesa saznavanja, neminovno dolazi do iskrivljenja percepcije ‘objektivne stvarnosti’, odnosno onoga što se smatra objektivnom stvarnošću. Primer je sve dotadašnje znanje ‘o ženi’ (stvarano od strane tradicionalnih subjekata znanja) koje je zapravo proizvod predrasuda i ličnih interesa pojedinih pripadnika muškog roda. U tom kontekstu tzv. vrednosna neutralnost je zapravo ‘vrednosna angažovanost’ u prilog dominantne hijerarhije rodnihi odnosa moći i društvene superiornosti muškog roda nad ženskim (Papić 1989: 43).

2. Nezainteresovanost za rodna pitanja je samo po sebi primer vrednosnog angažmana i samo po sebi politički čin. Zbog toga je bitno kritikovati navodnu rodnu neutralnost i tvrdnje o univerzalnosti i objektivnosti pojedinih postavki. Takođe je bitno vršiti kritiku patrijarhalnog sistema i kanona znanja kako bi došlo do promene te tradicionalne paradigme i do njene zamene novom, u koju su uključena znanja, perspektive i iskustva ženskog i 'trećeg' roda.

3. Zbog specifičnog mesta u društvu, gde su jednim delom upoznate sa zvaničnim diskursom a drugim delom ograničene na marginalizovanu sferu, subjektima znanja ženskog roda (a takođe i drugim marginalizovanim subjektima, kao što je npr. treći rod) moguće je da imaju bolji uvid u stvarnost i o njoj stvore kompletniju sliku. Ovo je osnov tzv. epistemologije stanovišta (*standpoint epistemology*) koja tvrdi da su marginalizovane društvene grupe, u stvari, epistemološki 'privilegovane'. Naime, one poseduju tzv. dupli uvid u stvari, duplu svest, znanje i osetljivost prema dominantnom pogledu na svet u okviru njihovog šireg društva, kao i prema pogledu na svet, karakterističnom u okviru njihove marginalizovane zajednice. Po tom osnovu oni koji pripadaju u više marginalizovanih zajednica (na primer, po nacionalnoj ili telesnoj osnovi) mogu dati još potpuniji uvid u stvarnost, pod uslovom, naravno, da imaju razvijenu svest o sopstvenoj marginalizovanosti.

4. Svo znanje je rezultat društvenog iskustva onih koji misle i govore (pišu); saznateljka/saznatelj postoji u određenom društvenom i istorijskom kontekstu (*situated knower*) i taj kontekst utiče na sam proces razmišljanja, percepciju stvarnosti i na to kojom će se problematikom određena osoba baviti. Uticaj društveno-istorijskog konteksta nije deterministički ali nije ni zanemarljiv. Takođe nije zanemarljiv ni uticaj tela, emocija, odnosa sa drugim ljudima, geografske lokacije i društvenog statusa pojedinca. Sve to delimično utiče na pristup znanju i način na koji se određene tvrdnje daju, pravdaju i prihvataju, kao i na to šta se smatra bitnim problemom dovoljno vrednim naučnog ispitivanja.

5. Lično iskustvo subjekta znanja je bitno, i pošto je uvek deo procesa znanja, nemoguće ga je ukloniti. Subjektivnost se može smanjiti određenim metodama, kao što je prevashodno dijalog sa 'drugima', ali je još bolji metod imati uvid u sopstvenu subjektivnost i znati način na koji ona utiče na sam proces istraživanja, učenja i mišljenja. Holitički pristup, eklektizam i multidisciplinarnost takođe karakteriše pristupe u okviru feminističke epistemologije. Fenomeni su povezani i utiču jedni na druge, tako da je primaran naglasak na situiranom, konkretnom i određenom a ne na apstraktnom i univerzalnom karakteru fenomena. Bitno je razumeti i potvrditi specifičan uvid u fenomene koje daju oni kojih se ti fenomeni i procesi direktno tiču, a ne samo stručnjaci. Procese znanja, stoga, treba demokratizovati i uključiti što više perspektiva i aktera.

Ovakav konsenzus ne isključuje raznovrsnost epistemoloških pozicija u okviru različitih orijentacija i škola misli. Kao i što je slučaj sa epistemologijom uopšte, i feminističku epistemologiju karakterišu različita stanovišta. Na primer, moguće je napraviti razliku između dogmatske, postmoderne, intuicione, racionalističke i empirijske epistemološke struje u okviru feminizma. Dogmatizam, definisan kao gledište koje smatra da je moguće saznati istinu, da se svet i stvari mogu poznati onakvim kakve jesu i da se mogu dati pozitivne tvrdnje o stvarnosti, prisutan je u feminističkim orijentacijama koje se usmeravaju na otkrivanje 'ženskog' specifičnog iskustva i perspektive. Naime, pretpostavka je da se ta iskustva i perspektive mogu saznati onakvim kakve jesu same po sebi i da se mogu kategorički dati pozitivne tvrdnje i učenja uprkos protiv-razlozima. Jedan primer kategoričkog pridržavanja određenog učenja u okviru feminizma su shvatanja da je patrijarhat sveopšte prisutan i muški rod uvek i svuda privilegovao. Ovakvo epistemološko stanovište je posebno karakteristično za radikalni feminizam. U okviru radikalnog feminizma javlja se i intuiciono epistemološko stanovište koje tvrdi da žene imaju izražen(ij)u sposobnost intuicije koja može biti adekvatan izvor znanja. Još jedan primer epistemološkog dogmatizma su tvrdnje u okviru ekološkog feminizma o navodnoj čvršćoj vezi koja postoji između žena i prirode i žena i duhovnosti u odnosu na muški rod. Empirijska struja u okviru feminizma, sa druge strane, zahteva da se izjave o stvarnosti i karakteru određenih fenomena moraju potkrepiti direktnim uvidom u stvarnost, i na osnovu konkretnih i specifičnih ličnih iskustava i doživljaja. Dakle, da bi bile opravdane, ovakve kategoričke tvrdnje se moraju potkrepiti istraživanjima koja jasno definišu pojmove i problematiku, a koja su uvek lokalna i društveno-istorijski determinisana. Postmoderni feminizam takođe kritikuje dogmatsku struju, i kako je kritičan ka svim dualizmima uopšte, takođe, ne prihvata ni muško-ženski dualizam. Na osnovu ovakvog epistemološkog stava, kategorične izjave uopšte i nisu moguće, naime, one uvek moraju biti lokalizovane i konkretizovane. Epistemološki relativizam, pragmatizam i kriticizam, koji je karakterističan za postmoderni feminizam, takođe utiče na to da ovaj teorijski pristup kritikuje i dominantnu epistemološku poziciju u okviru liberalno feminističke struje. Razum, um i racionalnost, koje liberalni feminizam privileguje u odnosu na ostale ljudske karakteristike, postmodernizam takođe dovodi u pitanje, smatrajući da racionalnost i objektivnost takođe uopšte nisu mogući.

Eklektičnost karakteristična za feminističku epistemologiju karakteristična je i za feminističku metodologiju. Kao i što je slučaj sa feminističkom teorijom, i feministička metodologija je prošla kroz tri osnovne faze. Prva je bila faza kritike seksizma i rodnih predrasuda koje su postojale u dotadašnjim istraživanjima, metodološkim principima i načinu na koji se dolazilo do znanja. Tu je uključena i kritika nekih osnovnih epistemoloških shvatanja koja su tada dominirala naučnim istraživanjima.

Drugu fazu karakteriše otkrivanje i stvaranje tzv. ginocentrične metode (Daly 1978). Jedna od glavnih metoda koja se u tu svrhu koristila su tzv. radionice za podizanje svesti (*consciousness raising*). U takvim radionicama učestvuju žene ili druge marginalizovane grupe koje među sobom dele iskustva bez prisustva pripadnika iz dominantnih grupa kako ne bi bile sputane u slobodi izražavanja i kako pripadnici dominantnih grupa ne bi kontrolisali diskurs. Ukoliko se među razmenjenim iskustvima zapaze slični obrasci, to znači da je u pitanju političko pitanje a ne lično, odnosno da iako se određeno pitanje manifestuje kao lično/individualno, ono je zapravo nastalo pod uticajem struktura i institucija društva. Sledi stvaranje teorija koje objašnjavaju ova iskustva (a zatim strategija da se dovede do promene), što je proces koji neminovno prati generalizovanje i univerzalizovanje. Tu postoji opasnost da se konkretno iskustvo određene grupe žena sa konkretnog društveno-istorijskog mesta (recimo, Amerikanke, belkinje, srednja klasa) predstavi kao univerzalno za sve žene. Stoga je neophodno zadržati otvorenost i fleksibilnost prilikom stvaranja teorija i organizovati nove radionice u kojima se sličan proces ponavlja ali sa učesnicima koji žele da teoretišu svoju sopstvenu marginalizovanost i specifičnost.

U ovoj, drugoj fazi je došlo i do pokušaja formulisanja unitarnog feminističkog metoda ali je to vrlo brzo napušteno, zato što je princip različitosti, kao jedan od osnovnih principa u okviru feminizma, preovladao. Otvorenost pristupa, karakteristična za ginocentričnu metodu, u principu je ostala. Ta otvorenost ginocentričnog metoda je opisana na sledeći način:

„[Ginocentričan metod se odnosi na]... slobodnu igru intuicije u okviru svog sopstvenog prostora, gde može doći do mišljenja koje je dinamično, informisano, multidimenzionalno, nezavisno, kreativno, jako.” (Daly 1978)

„Ovo nije stručna knjiga: u njoj ne postoji napor da se pregleda sva relevantna literatura. Ne samo zato što je takav zadatak (za mene) nemoguć i prevelik već i zato što bi to bilo protiv mojih principa. Ja verujem u nesistematično čitanje i haotično pisanje beleški. Svaki napor da se formuliše racionalna strategije oko toga šta da se iskoristi, od sve te nehumane poplave štampanih reči koja nas svakodnevno zaliva, meni se čini kao totalna zabluda same sebe i vežbanje pseudo-veštine.” (Dinerstein 1976)

Pa ipak, feministička istraživanja uskoro postaju više rigorozna i strukturirana, što je karakteristično za savremenu, treću fazu feminističke metodologije koja pokušava da pomiri zahteve tradicionalnih nauka u okviru kojih se istraživanja obavljaju sa feminističkim vrednostima i epistemologijom.

Feministička istraživanja se danas rade u okviru svih postojećih naučnih disciplina i stoga se neminovno upotrebljavaju različite metode u istraživanjima a ne jedan jedini ‘feministički metod’. Ono po čemu se feministička istraživanja razlikuju u odnosu na neka druga leži u prihvatanju osnovne

hipoteze da je rod značajan faktor za konkretno istraživanje, ili da je potencijalno značajan. Ostale polazne tačke su i sledeće karakteristike:

1. Etika istraživanja je bitna, odnosno istraživanje mora biti usmereno ka koristi ženskog roda, potencijalno doprineti poboljšanju svakodnevnog života žena a takođe doprineti i transformisanju odnosa moći i postojećih rodnihijerarhija. Svako istraživanje koje je zasnovano na osnovnim feminističkim vrednostima može se smatrati feminističkim, iako su konkretne metode koje se upotrebljavaju različite kako bi bile u skladu sa konkretnim kontekstom, subjektima znanja i ukupnim istraživanjem.

2. Formulisanje problema se vrši u skladu sa iskustvima i perspektivama žena kao društvene grupe; istraživanja se usmeravaju na probleme koje one smatraju značajnima. Tu su uključene neke do tada zanemarene teme ako što su: reproduktivna prava žena, iskustvo rađanja i podizanja dece, preživljavanje seksualnog nasilja, neplaćeni rad u domaćinstvu, učešće u ženskim političkim organizacijama, iskustvo prilikom monetarizovanog rada u javnoj ekonomskoj sferi, analiza patrijarhata kao društvenog sistema, uloga kulture nasilja itd.

3. Istraživanja su idealno kolektivističkog karaktera, rade se u timovima, i bez podele na subjekte (istraživači) i objekte (ispitanici) istraživanja. Tačnije kolaborativni i dijaloški pristup, kao i učesnički metod (*participatory research*) preferiraju se kako bi dihotomija između subjekta i objekta istraživanja bila minimalizovana. Bitno je da je samo istraživanje zasnovano na saradnji, povezanosti i zajedničkom poštovanju svih koji u njemu učestvuju. Za razliku od tradicionalnih istraživanja u kojima dominira pristup 'odozgo', feministička istraživanja idealno idu 'odozdo', tj. rade se u svrhe grupe koja učestvuje u istraživanju a ne u svrhe promovisanja karijere ili pronalazjenja apstraktnih, univerzalnih i objektivnih zakonitosti. Žene i njihova iskustva se stavljaju u centar a svakodnevni 'obični' događaji (npr. održavanje patrijarhalnih obrazaca putem rutinske, svakodnevne konverzacije) takođe postaju prihvaćeni kao legitimne teme istraživanja.

4. Dok tradicionalna (pozitivistička) istraživanja verodostojnim smatraju samo analizu spoljnih fenomena (npr. analiza ponašanja i stavova), feministička istraživanja se usmeravaju i na iskazivanje i istraživanje osećanja, misli, intuicije i ponašanja, čime se legitimise značaj unutrašnjih fenomena kod svih učesnica u istraživanju, uključujući i teoretičarke i ostale subjekte znanja.

5. Cilj feminističkih istraživanja je pozitivna društvena promena odnosno transformisanje postojećih rodnihijerarhija moći, poboljšanje položaja rodno marginalizovanihi grupa i stvaranje društva rodne ravnopravnosti.

Metode kojima je feministička metodologija tokom 80-ih i 90-ih davala prednost, uključuju kvalitativna istraživanja, iskustvenu analizu subjektivnog znanja, analizu ličnih priča autorki i učesnica istraživanja, nestrukturirane i polustrukturirane intervjue, studije slučaja, etnografiju, zapisivanje

usmenih izjava žena, analizu teksta i diskursa (uključujući neke do tada zanemarene istorijske izvore kao što su ženski lični dnevници), vizuelne tehnike (fotografija, foto-novela) i analizu značaja vizuelnog, triangulaciju (korišćenje više tehnika i metoda istovremeno), lingvističke tehnike kao što je konverzaciona analiza, dijaloški pristup i pripovedanje i, naravno, radionice za podizanje svesti.

Iako se sve te tehnike i dalje koriste u feminističkim istraživanjima, podela na kvalitetna i kvantitativna istraživanja je pomalo izgubila na značaju; na primer, feministički inspirisana istraživanja pod potkrovnostvom raznih organizacija u okviru Ujedinjenih nacija u velikoj meri koriste kvantitativne metode, s tim što su te metode modifikovane kako bi bile rodno senzibilne. I interkulturalna istraživanja su u poslednje vreme dobila na značaju, kao i obavezivanje da se istraživanja koriste u svrhu ukidanja ne samo rodnih odnosa moći već i svih drugih hijerarhija koje postoje u savremenom društvu. I na kraju, uticaj postmoderne teorije ojačao je osnovni metodološki pristup u okviru feminizma o znanju kao društvenoj konstrukciji, i kao specifičnom fenomenu u vremenu i prostoru.

Bibliografija i proširena literatura

Na srpskom i srodnim jezicima

- Babić Avdispahić, Jasminka, Bakšić Muftić, Jasna i Vlasisavljević, Ugo (2009). Rod i Nauka. *Zbornik radova*. Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu.
- Dojčinović Nešić, Biljana (1996). Odabrana bibliografija radova iz feminističke teorije /ženskih studija 1974–1996. (*Selected Bibliography of Works in Feminist Theory /Womens Studies 1974–1996*). Beograd: Centar za ženske studije i komunikaciju.
- Harding, Sandra (2004). Prirodne nauke i feminizam. *Genero*, 4–5: 67–74.
- Lončarević, Katarina (2006). Status epistemološkog istraživanja u feminističkoj teoriji u svetu i Srbiji. *Genero*, 8–9: 37–43.
- Papić, Žarana (1997). *Polnost i kultura, telo i znanje u socijalnoj antropologiji*. Beograd: 20. vek.
- Papić, Žarana (1989). *Sociologija i feminizam: Savremeni pokret i misao o slobodenju žena i njegov uticaj na sociologiju*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Papić, Žarana, Scklevicky, Lydia (ur.) (2003). *Antropologija žene*. Beograd: 20. vek.
- Popović, Dragana (2004). Nauka, rod i moć: Slučaj Srbija. *Genero*, 4–5: 123–133.

Na ostalim jezicima

- Bleier, Ruth (1984). *Science and Gender: A Critique of Biology and its Theories on Women*. New York: Pergamon Press.
- Bleier, Ruth (ed.) (1986). *Feminist Approaches to Science*. New York: Pergamon Press.
- Code, Lorraine (2000). *Encyclopedia of Feminist Theories*. London: Routledge.
- Code, Lorraine (2000). Epistemology, feminist. In: L. Code (ed.), *Encyclopedia of Feminist Theories*. London: Routledge.
- Daly, Mary (1978). *Gyn/Ecology: The Metaethics of Radical Feminism*. Boston: Beacon Press.
- Dinnerstein, Dorothy (1976). *The Mermaid and the Minotaur*. New York: Harper and Row.
- Gomm, Roger (2009). *Key Concepts in Social Research Methods*. New York: Palgrave Macmillan.
- Harding, Sandra and Hintikka, Merrill (eds.) (1983). *Discovering Reality: Feminist Perspectives in Epistemology, Metaphysics, Methodology and Philosophy of Science*. Dordrecht: D Reidel Publishing Company.
- Harding, Sandra (1986). *The Science Question in Feminism*. Ithaca: Cornell University Press.
- Harding, Sandra (1991). *Whose Science? Whose Knowledge?* Ithaca: Cornell University Press.
- Harding, Sandra (1998). *Is Science Multicultural? Postcolonialisms, Feminisms, and Epistemologies*. Bloomington: Indiana University Press.
- Haraway, Donna (1988). Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. *Feminist Studies*, 14: 575–99.
- Haraway, Donna (1989). *Primate Visions: Gender, Race, and Nature in the World of Modern Science*. New York: Routledge.
- Haraway, Donna (1991). *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. New York: Routledge.
- Janack, Marianne (2004). Feminist Epistemology. *Internet Encyclopedia of Philosophy*. [<http://www.iep.utm.edu/fem-epis/#H1FirefoxHTML\Shell\Open\Command>]
- Keller, Evelyn Fox (1984). *Reflections on Gender and Science*. New Haven: Yale University Press.
- Keller, Evelyn Fox (1992). *Secrets of Life/Secrets of Death: Essays on Language, Gender and Science*. London: Routledge.
- Longino, Helen (1990). *Science as Social Knowledge*. Princeton: Princeton University Press.
- Lykke, Nina and Rosi Braidotti (ed.) (1996). *Between Monsters, Goddesses and Cyborgs: Feminist Confrontations with Science, Medicine and Cyberspace*. London: Zed books.
- Nelson, Lynn and Jack Nelson (eds.) (1996). *Feminism, Science, and the Philosophy of Science*. Norwel: Kluwer Academic Publishers.

- Nielsen, Joyce McCarl (1990). *Feminist Research Methods: Exemplary Readings in the Social Sciences*. San Francisco: Westview Press.
- Reinhartz, Shulamit (2000). Social Sciences: Feminist Methods. In: C. Kramarae and D. Spender (eds.), *International Encyclopedia of Women (1862–1864)*. London: Routledge.
- Rose, Hilary (1994). *Love, Power and Knowledge: Towards a Feminist Transformation of the Sciences*. Bloomington: Indiana University Press.
- Schiebinger, Londa (1989). *The Mind Has No Sex? Women in the Origins of Modern Science*. Cambridge: Harvard University Press.
- Schiebinger, Londa (1993). *Nature's Body: Sexual Politics and the Making of Modern Science*. Boston: Beacon Press.
- Spanier, Bonnie (1995). *IM/Partial Science: Gender Ideology in Molecular Biology*. Bloomington: Indiana University Press.
- Stanley, Liz and Wise, Sue (1993). *Breaking Out Again: Feminist Ontology and Epistemology*. London: Routledge.
- Tanesini, Alessandra (1999). *An Introduction to Feminist Epistemologies*. Oxford: Blackwell.
- Tuana, Nancy (ed.) (1989). *Feminism and Science*. Bloomington: Indiana University Press.
- Tuana, Nancy (1993). *The Less Noble Sex: Scientific, Religious, and Philosophical Conceptions of Woman's Nature*. Bloomington: Indiana University Press.